

РЕЦЕНЗИЯ

На дисертационен труд
за получаване на образователната и научна степен „доктор”
на тема

„СТЕНОПИСИ ОТ АРХЕОЛОГИЧЕСКИТЕ РАЗКОПКИ НА СРЕДНОВЕКОВНАТА БЪЛГАРСКА СТОЛИЦА ТЪРНОВО”

Автор: **Диана Косева - Тотева**

Научен консултант: **доц. д-р Емануел Мутафов**

Рецензент: **чл.-кор. проф. Елка Бакалова, доктор на изкуствознанието**

1. Информация за процедурата и документацията.

Диана Тотева е докторант на самостоятелна подготовка, зачислена след обсъждане на разширено заседание на ИГ *Средновековно и възрожденско изкуство*, проведено на 11 декември 2014 г., и по решение на Научния съвет на Института за изследване на изкуствата, протокол № 10, т. 9/15.12.2014 г. На същото заседание на Научния Съвет за научен консултант е определен доц. д-р Емануел Мутафов. Окончателният вариант на дисертационния труд е обсъден на 15.09.2015 г. на разширено заседание на Изследователска група *Средновековно и възрожденско изкуство*.

В резултат е даден ход на защитата, като е утвърдено научно жури със заповед № 457-РД/25.09.15г. На първото заседание на журито, проведено на 02.10.2015 г. е избран председател, рецензенти и автори на становища.

2. Данни за докторанта:

Диана Косева е родена на 11.11.1959 г. във Велико Търново. Висшето си образование получава във Великотърновския университет “Св. Св. Кирил и Методий”, Факултет „Изобразителни изкуства”, където следва в периода 1977 - 1983 г. След това целият и професионален опит е свързан с работата в Историческия музей: в периода 1983-1989 г. работи като художник-реставратор в Районната лаборатория за консервация и реставрация при същия музей; в периода 1989 г.-2005 г. заема длъжността «уредник» в отдел “Християнско изкуство” в същия музей, а от 2005 г. до днес е вече завеждащ отдел “Християнско изкуство” в същия музей.

Тази професионална дейност и дългогодишният практически опит на Диана Косева като работа с различни находки от археологическите разкопки са отлична основа за дисертационния ѝ труд. През целия период тя не само изучава, но и публикува редица интересни (често фрагментарно запазени) произведения на следновековното изкуство, някои от които са включени в настоящия труд. Именно «музейната работа ѝ предоставя възможността, но и щастливото задължение да се заеме с тематиката, която е избрала.»(доц. Д-р Ива Досева).

3. Структура, съдържание и оформяне на дисертационния труд:

Трудът се състои от два основни дяла. Заглавията и страниците на двете части на дисертацията са следните:

Първата част е с подзаглавие „Текст” и съдържа 289 стр., разпределени по части: Предговор и Въведение – 15 стр.; I глава – 41 стр.; II глава – 89 стр.; III глава – 28 стр.; IV глава (каталог) – 79 стр.; Заключение – 4 стр.; Библиография, съкращения и списъци на фигурите в текста – 32 стр. Текстът е придружен от 57 цветни и черно-бели фигури (57 стр.) и приложение „Архитектура и украса на средновековните църкви в Търново” – 10 стр.

Втората част, озаглавена „Таблицы” и се състои от два дяла цветни илюстрации (137 стр.) Първият е „Каталог на стенописите” – 90 стр., а вторият - „Илюстрации” е 42 стр.

Дисертантката е извършила огромна събирателска работа с впечатляваща изчерпателност и прецизност. За първи път е събран, документиран и систематизиран материал, включващ подробни сведения за находките от археологическите разкопки във важни обекти на старата българска столица. Ето как вижда задачите си авторката(с. 12):“Целта е да се включат конкретни наблюдения и изводи, свързани с нов фрагментиран стенописен материал, постъпил от археологически разкопки на различни църкви в столично Търново – крепостите Царевец, Трапезица, укрепеното подножие и близката и по-далечна околност. Усилията ми са свързани с разкриване, полева обработка, консервация, реконструкция и опит за датировка на фрагментираната живопис. Тъй като в някои от обектите археологическите разкопки не са приключили и продължават да се разкриват стенописи, част от изложените заключения могат да имат и предварителен характер. В повечето случаи обаче стенописните фрагменти от разглежданите комплекси са вече открити и реставрацията окончателно е приключила.”

Приноси и значение на дисертационния труд:

Дисертационният труд на Диана Косева. е уникален в съвременната ни наука. Преди всичко поради избора на самия обект на изследване. Избран е един особено

интересен и слабо проучен проблем, който разкрива съществени аспекти от развитието и на българското изкуство в периода 12-14 век. Авторката е интерпретирала част от включения в дисертацията материал в предварителни публикации, появяващи се в научния печат през последните десет години. Приносът в труда на Диана Косева-Тотева е преди всичко включването в широко научно обръщение на **много нов изобразителен материал** от непубликувани, слабо проучени или публикувани от самия автор произведения на художествената култура на средовековната българска столица.

Установява се възможно най-точна хронология на паметниците, прави се подробна класификация, като материалът се интерпретира с изтънчена професионална вещина. Уточнена е терминологията, хронологията на явленията и т.н. Това означава, че събраният, анализиран, систематизиран и публикуван (в съществената си част) от дисертантката емпиричен материал е сигурна основа за работата на всеки специалист.

Откритите по археологически път стенописи обогатяват представата и успешно допълват изследванията на поколения изследователи за художествената култура на Второто българско царство. Много важни са технологическите наблюдения. Разглежданите паметници на изкуството, макар и фрагментарно запазени, в известни отношения ревизират възгледите за така наречената «търновска художествена школа».

Графичната документация, която е представена за някои от църквите на Трапезица, съобразена с известните до днес копия и рисунки, позволява да се добавят нови детайли от значение за датировката на стенописите.

Считам за необходимо да подчертая, че независимо от огромното количество материал, което Диана Тотева е събрала, идентифицирала и документирала, не винаги е възможно да се извлече нужната информация. Авторката е постигнала максималното в това отношение. Изказани са редица предположения, като по-голямата част от тях са подкрепени от солидни аргументи. В повечето случаи е намерен балансът между конкретиката, погледа отвъд нея и необходимостта от така наречената «хипотетична реконструкция»

Новите изследвания, най-вече след завършване на археологическите разкопки и реставрацията на двата особено важни търновски храма – «Св. 40 мъченици» и «Св. Петър и Павел» – водят до **преразглеждане на позициите на предишните проучватели относно художествените процеси в столицата и хронологията на стенописната украса.** Например, новите фрески, открити в северния двор на църквата

«Св. 40 мъченици», се сравняват с тези в църквата «Св. Богородица Космосотира» във Фере. Особен интерес представлява владетелският образ на Иван Асен II (с.119). Ето още –някои интересни предположения за майсторите, както и за историческите личности, свързани с някои църкви:

На с.138 авторката пише: «Засега изследователите единодушно приемат, че екипът, работил в Милешево, всъщност се състои от солунски зографи, стенописвали южния кораб на църквата Ахиропиитос, по време на латинското управление на града (1204-1224). Има известна вероятност българският владетел Иван Асен II да е ангажирал още в 20-те години на XIII в. този солунски екип художници, за изписването на скалният манастир „Св. Архангели”, манастирът „Св. апостоли Петър и Павел” и църквата „Св. 40 Мъченици”. Изглежда същите изпълнители са поканени и от сръбския крал Стефан Владислав за стенописване на църквата „Възнесение Христово” в Милешево.”

Друго интересно предположение е също така идентификация на Църква № 2 на Трапезица като църква, в която са били съхранявани мощите на св. Гаврил Лесновски – във връзка с открит релеф и със житието на Гаврил Лесновски. Според житието на светеца, тази църква носела името на Св. Апостоли. (с. 33-34).

При изследване на запазените облази авторката използва преди всичко сравнителния стилев анализ, анализира начина на изграждане на ликовете и формата на отделните детайли, облеклото, орнаментите и т.н. и търси паралели в известните и точно датирани паметници от XIII и XIV в. Такива са, например, съпоставките на светците-воини от църквите №№ 10 и 13 на Трапезица, които се съпоставят със начин на изграждане и оцветяване на формите в „Панагия Мавриотиса” в Костур (с.72). За живописата от църква № 9 авторката основателно отбелязва, че тя е „ все още е свързана с образци от средата на XII в., и в същото време държи стилова близост със синхронни паметници от началото на XIII в.” и поради това „отнася нейната датировка към началните десетилетия на XIII в., до 1230 г.”(с.73). И още. За изображенията на военни светци в църква №11 изследователката справедливо отбелязва, че тези светци „за разлика от същите, запазени в другите църкви на Трапезица, са представени в дълги патрициански одежди (кат. № 15.1)». И още, че «двойно преплетеният сърцевиден орнамент по олтарната цокълна драперия (кат. № 15.7)» украсява също така «облекла и цокълни драперии в църквата „Св.Атанасий Музаки» в Костур (1384-85г.)». За изображенията на светци-воино в църква № 19, авторката отбелязва, че „са оцелели фрагменти с дипли от различни облекла и ризници на светци-войни (кат. № 19.14)”, а

„плетката на ризниците на военските доспехи” напомня военските доспехи в църквите „Богородица Космосотира” във Фере от втората половина на XII в., „Св. Безсребреници” в Костур (1180 г. и на войниците от сцените „Носене на кръста” и „Разпятие Христово” от Боянската църква (с.102) .

Тук отбелязахме само някои от сполучливите стилови сравнения, които дават основание на авторката да аргументира и предлага датировки на намерените стенописни фрагменти. В дисертацията има и други сериозни приноси на фактологическо равнище, някои от които са обект на публикуваните статии на дисертантката (вж. Приложения от нея списък).

Към текста са добавени голям брой илюстрации (Текстът е придружен от 57 цветни и черно-бели фигури и приложение „Архитектура и украса на средновековните църкви в Търново” – 10 стр. Втората част, озаглавена „Таблицы” се състои от два дяла цветни илюстрации (137 стр.). Това означава прецизно подбрана визуална документация на отнасящи се към темата на дисертацията произведения на изкуството, част от които са непубликувани, а други – публикувани от самия автор в процеса на откриването и изучаването им. Дълга специално да подчертая, че сам по себе си **този Фотоалбум има специфична научна стойност** като своеобразен корпус на този вид култови обекти, какъвто не е съставян до днес. Иначе казано, това е още един сериозен **принос на фактологическо равнище**.

Критични бележки и препоръки на рецензента.

Най-напред държа да подчертая, че в този си вид трудът има необходимите качества за една дисертация. При интерпретацията и реинтерпретацията на такъв огромен, понякога слабо проучен материал, Диана Косева се стреми да намери свои решения, да даде нови идеи и приноси. Естествено е, при това, че не във всички случаи тези решения са еднакво основателно аргументирани и понякога разглежданите въпроси остават дискуссионни. Естествено е, да има различни мнения при датирването или интерпретацията на различни паметници.

Поради това, с оглед на препоръчаното от мен публикуване, ще обележа само някои хипотези на авторката, които остават дискуссионни:

Така например, на с.166 авторката пише: «Изключителната близост между стенописите от разглежданите по-горе църкви от българската столица и тези от църквата в Бояна може да се обясни с работата на едни и същи зографи, чиято основна дейност е свързана с Търново, като вече утвърден столичен и художествен център». Това

предположение остава дискуссионно, както и твърдението, че Боянската църква е «фамилна гробница»(с. 165).

И още: При търсенето на паралел за изображението на светец-воин от църква №9 на Трапезица авторката споменава за сравнение стенописите в църквата «Св.Димитър» в Паталеница авторката и ги датира без всякаква аргументация от XIII век, (с.72). С подобно датиране на стенописите в Паталеница в никакъв случай не бихме могли да се съгласим...

Но подобни разногласия относно датирането на църкви, за които няма достатъчно определени исторически данни, е съвсем естествено за един научен труд.

Публикации. Публикациите на Диана Косева-Тотева – 17 статии и студии – обхващат периода 1993 – 2014 г. и всъщност отразяват изследването, интерпретирането и публикуването на важни находки от текущите археологически проучвания. Дисертантката също така е участвала достатъчно активно с доклади по темата на дисертацията си в различни научни форуми.

Автореферат и формулирани приноси. По структура, съдържание и акценти авторефератът адекватно отразява дисертационния труд. По обем (26 стр.) също отговаря на изискванията. Формулираните приноси са реални, посочените нови въпроси са актуални и перспективни.

Заклучение.

В заключение ще подчертая, че представеният дисертационен труд определено има научните приноси, за да бъде защитен, а авторът му да получи образователната и научна степен «доктор». Преди всичко поради избора на самия обект на изследване. Избран е един особено интересен и слабо проучен материал, който разкрива съществени аспекти от развитието на средновековното българско изкуство. Авторката не само е изследвала и събрала огромен историко-художествен материал, но представя интересни резултати, които обогатяват представите ни за развитието на българската и балканската култура през XIII - XIV век. Без използването на научните резултати, съдържащи се в дисертационния труд на Диана Косева Тотева, няма да може да мине нито един от бъдещите изследователи на българската култура от тази епоха.

Днес, когато много паметници са разрушени, а други - обезобразени или силно застрашени, научното значение на събраните в дисертацията материали все повече възраства. За никого не е тайна, че в настоящия момент опазването на културното

наследство в никакъв случай не е приоритет на държавната политика. В тези условия обръщането към останките от паметниците на изкуството от края на XII- XIV има не само научно, но и по-широко обществено значение. Дисертантката успешно съчетава изследването на запазените фрагменти и техния исторически контекст. Това е безспорно достойнство на труда в методологическо отношение за което, несъмнено, сериозна заслуга има научният консултант доц. Д-р Еммануел Мутафов. Всичко това доказва значимостта на представената дисертация. Тя заслужава и по-широка социализация и трябва да бъде публикувана като отделна книга.

Поради всичко това предлагам на почитаемите членове на научното жури да присъдят на Диана Косева-Готева образователната и научна степен “доктор”.

Чл.-кор. проф. Елка Бакалова,
доктор на изкуствознанието

София, 22 октомври 2015